

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Spanningen in de K.V.P.

Janse, C.S.L.

Citation

Janse, C. S. L. (1968). Spanningen in de K.V.P. *Acta Politica*, 3: 1967/1968(4), 269-285. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3451035>

Version: Publisher's Version

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3451035>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

ACTA

TIJDSCHRIFT VOOR POLITICOLOGIE

POLITICA

REDACTIE

Dr. P. R. Baehr (secretaris), Dr. N. Cramer, Drs. G. H. van Es, Dr. A. Hoogerwerf, Dr. L. van der Land.

Dit tijdschrift wordt uitgegeven onder auspiciën van de Nederlandse Kring voor Wetenschap der Politiek, op gezag van haar commissie voor de publikatie, bestaande uit: Prof. Dr. H. Daalder, Prof. Dr. H. Daudt, Prof. Dr. G. Kuijpers en Prof. Mr. L. G. A. Schlichting.

BIJDRAGEN

en alle andere stukken voor de redactie zende men aan de redactie-secretaris, Dr. P. R. Baehr, p/a Instituut voor Wetenschap der Politiek, O.Z. Voorburgwal 187, Amsterdam C (020 217878). De kopij dient persklaar te worden ingezonden, in tweevoud en in machineschrift.

BOEKEN TER RECENSIE

te zenden aan de redactiesecretaris. Terugzending van ongevraagde recensie-exemplaren kan niet plaats vinden.

ADMINISTRATIE

Voor abonnementen en advertenties richt men zich tot de uitgevers J. A. Boom en Zoon, Hoofdstraat 87, Meppel (tel. 05220/1341). Postrekening 806864.

Acta Politica verschijnt driemaandelijks. De abonnementsprijs bedraagt m.i.v. 1 oktober 1967 f 15,— per jaar (voor instellingen f 22,50 per jaar). Een studenten-abonnement kost f 9,— per jaar (maximaal gedurende 7 achtereenvolgende jaren). Losse nummers f 4,50.

Advertentietarieven: 1/1 pagina f 100,—; 1/2 pagina 55,—; 1/4 pagina f 30,—. Bewijsnummers worden à f 1,— berekend.

Indien men het abonnementsgeld gireert voor een ander gelieve men op het girostrookje duidelijk naam en adres van de abonnee te vermelden, ter vermijding van dubbele incasso.

SPANNINGEN IN DE KVP

door C. S. L. Janse

Het politieke heroriënteringsproces van de laatste jaren openbaart zich wel het meest krachtig in de kringen van de KVP, die zowel een ernstige verkiezingsnederlaag als een scheuring in partij en fractie te verwerken kregen. Een nadere analyse van de partijspanningen gedurende de hele bestaansperiode van de KVP kan onder meer aan een beter verstaan van deze ontwikkelingen dienstig zijn. Daarbij is het zinvol deze spanningen te vergelijken met die in de andere grote en middelgrote partijen en ook de samenhangende ontwikkelingen nader te bezien.

SPANNINGEN IN DE VIJF GROTERE PARTIJEN

Allereerst is gestreefd een globaal en kwantitatief overzicht te vervaardigen van de spanningen die zich in de jaren 1946 tot en met 1966 binnen de vijf grotere partijen hebben voorgedaan. Als kenmerken van sociale spanningen werden beschouwd: verschil in doeleinden, onverenigbaarheid van doeleinden en bewustheid daarvan. Tot de categorie der sociale spanningen behoorden ook de politieke spanningen, terwijl de spanningen binnen de politieke partijen daarvan weer een onderdeel waren. Of de doelstellingen die in het verband van dezelfde partij worden nagestreefd, onverenigbaar zijn, hangt niet alleen af van de mate waarin die doelstellingen uiteenlopen, maar ook van het karakter van de partij zelf. In een doctrinaire partij als de CPN zal een geringere mate van verscheidenheid van doelstellingen getolereerd worden dan in een 'federatieve' partij als de CHU.

Als bronnenmateriaal zijn uitsluitend de betrokken jaargangen van *Keesings Historisch Archief* gebruikt. Dat betekent dat alle spanningen die daarin niet vermeld waren, ons zijn ontgaan. Daar *Keesings Historisch Archief* echter beschouwd kan worden als een deskundig en objectief samenvattend overzicht van perspublicaties, leek dat ons hiervoor de meest efficiënte bron. Wel bracht de aard van de in *Keesings Historisch Archief* opgenomen berichten met zich mee, dat in vele gevallen niet kon worden nagegaan of alle drie de bovengenoemde kenmerken wel aanwezig waren. Daarom wordt in het navolgende vaak gesproken van spanningsindicaties.

Zo kwam bijvoorbeeld in *Keesings Historisch Archief* van 1966 op pag. 198 het volgende berichtje voor: 'Het Amsterdamse VVD-gemeenteraadslid drs. J. P. A. Gruijters, die geweigerd had de huwelijksvoltrekking op 10 maart bij te wonen, heeft op 21 maart zijn ontslag als raadslid ingediend. Tevens heeft hij bedankt als lid van de VVD. De heer Gruijters nam zijn besluit omdat de partij van hem "een dusdanige mate

van conformiteit (had) gevraagd dat ik mij als liberaal in de VVD niet langer thuis voel". Hieruit kon worden opgemaakt dat er verschil in doeleinden bestond, namelijk tussen 'kritische neutraliteit ten opzichte van de monarchie' en 'steun aan de monarchie'. Er was eveneens onverenigbaarheid van doeleinden, daar de VVD in de ogen van Drs. Gruijters een dusdanige mate van conformiteit had gevraagd, dat hij zijn eigen doelstellingen in het verband van die partij niet meer kon nastreven. Ten slotte bleek hij zich van deze onverenigbaarheid bewust, daar hij als lid van de VVD bedankte.

De bijna 250 spanningsindicaties die langs deze weg verzameld werden, werden geordend naar de partij en het terrein waarop ze betrekking hadden. Daarbij werden vier terreinen onderscheiden, te weten: grondslag, sociaal-economische politiek, internationale politiek (waaronder defensie) en cultuurpolitiek (waaronder monarchie). Tevens werd nog een onderverdeling in drie gelijke perioden gemaakt, namelijk 1946-1952 (kolom I), 1953-1959 (kolom II) en 1960-1966 (kolom III).

Tabel 1
Spanningsindicaties naar partij en periode

	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
PvdA	36	10	26	72	50	14	36	100
KVP	25	8	33	66	38	12	50	100
ARP	8	12	26	46	17	26	57	100
CHU	16	11	13	40	40	27	32	99
PvdV/VVD	5	4	16	25	20	16	64	100
vijf partijen	90	45	114	249	36	18	46	100

Uit deze tabel blijkt dat de twee grote partijen (gemiddeld 69) veel meer spanningsindicaties opleveren dan de drie middelgrote (gemiddeld 37). Daaraan moet echter niet te veel waarde worden gehecht. Enerzijds is het niet meer dan normaal dat in een grotere partij eerder afwijkende meningen zullen ontstaan en dat een grotere fractie eerder verdeeld zal stemmen dan een kleinere. Anderzijds moet dit verschil in aantallen indicaties ook verklaard worden uit de wijze van materiaal verzamelen. Van de middelgrote partijen zullen immers minder berichten belangrijk genoeg geacht worden om in *Keesings Historisch Archief* te worden opgenomen dan van de grote partijen.

Het aantal geregistreerde spanningsindicaties voor de vijf partijen gezamenlijk, blijkt in de middelste periode (1953-1959) aanzienlijk lager te liggen dan in de beide andere perioden. In de laatste zevenjaarlijkse periode is het het hoogste, terwijl de turbulente jaren 1967 en 1968 daar nog niet eens bij inbegrepen zijn. Deze gegevens maken aan-

nemelijk dat de periode 1953-1959, voor de verhoudingen binnen de vijf grotere partijen, als een betrekkelijk rustige periode mag worden beschouwd.¹

Tabel 2
Spanningsindicaties naar terrein en periode

	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
grondslag	15	13	14	42	17	29	12	17
soc.-econ. politiek	12	12	30	54	13	27	26	21
internat. politiek	47	13	29	89	52	29	25	36
cultuurpolitiek	12	6	29	47	13	13	25	19
diversen	4	1	12	17	5	2	11	7
totaal	90	45	114	249	100	100	99	100

Bezien we de verdeling van de spanningsindicaties over de verschillende terreinen (tabel 2), dan valt onmiddellijk het relatief hoge percentage (36%) in de sector der internationale politiek op. Wel neemt de betekenis van deze categorie in de opeenvolgende perioden successievelijk af. Het hoge percentage (53%) in de jaren 1946-1952 is duidelijk veroorzaakt door de Indonesische kwestie, die vooral in de PvdA, de KVP en de CHU nogal wat spanningen veroorzaakte. De percentages spanningsindicaties op het vlak van de sociaal-economische en de cultuurpolitiek stijgen in de loop der jaren tot het dubbele, zodat ze in de derde periode gelijk zijn aan het percentage spanningsindicaties op het vlak van de internationale politiek.

Tabel 3
Spanningsindicaties naar partij, terrein en periode

PvdA	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
grondslag	5	3	2	10	14	30	8	14
soc.-econ. politiek	1	1	4	6	3	10	15	8
internat. politiek	25	4	10	39	69	40	38	54
cultuurpolitiek	5	2	9	16	14	20	35	22
diversen	0	0	1	1	0	0	4	2
totaal	36	10	26	72	100	100	100	100

¹ Uit telefonische navraag bij de redactie van *Keesings Historisch Archief* (Dhr. J. Goevolk) bleek dat men daar de mening was toegedaan dat de spanningsindicaties in de loop van deze periode steeds een ongeveer even grote kans hadden om in de kolommen van *Keesings Historisch Archief* te worden opgenomen. Dus zouden de gegevens in de tijd redelijk vergelijkbaar moeten zijn.

KVP	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
grondslag	6	3	7	16	24	37	21	24
soc.-econ. politiek	6	4	13	23	24	50	40	35
internat. politiek	8	1	8	17	32	12	24	26
cultuurpolitiek	3	0	2	5	12	0	6	7
diversen	2	0	3	5	8	0	9	7
totaal	25	8	33	66	100	99	100	99

ARP	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
grondslag	1	4	2	7	12	33	7	15
soc.-econ. politiek	2	3	8	13	25	25	31	28
internat. politiek	1	3	7	11	12	25	27	24
cultuurpolitiek	3	2	7	12	37	17	27	26
diversen	1	0	2	3	12	0	7	7
totaal	8	12	26	46	98	100	99	100

CHU	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
grondslag	2	3	1	6	12	27	8	15
soc.-econ. politiek	2	4	4	10	12	37	31	25
intern. politiek	11	2	2	15	69	18	15	37
cultuurpolitiek	1	2	4	7	6	18	31	17
diversen	0	0	2	2	0	0	15	5
totaal	16	11	13	40	99	100	100	99

PvdV/VVD	absoluut				in procenten			
	I	II	III	tot.	I	II	III	tot.
grondslag	1	0	2	3	20	0	12	12
soc.-econ. politiek	1	0	1	2	20	0	6	8
internat. politiek	2	3	2	7	40	75	12	28
cultuurpolitiek	0	0	7	7	0	0	44	28
diversen	1	1	4	6	20	25	25	24
totaal	5	4	16	25	100	100	99	100

Wat vervolgens de verdeling naar terrein bij de verschillende partijen betreft (tabel 3): bij de categorie grondslag is in de KVP het percentage indicaties het hoogst (24%, tegen 17% gemiddeld) en in de VVD het laagst (12%). Spanningsindicaties betreffende de sociaal-economische politiek komen bij de confessionele partijen – KVP 35%, ARP 28%, CHU 25% – veel meer voor dan bij de niet-confessionele – PvdA en VVD elk 8% – hoewel het percentage bij de PvdA duidelijk stijgende is.

Op het vlak van de internationale politiek ligt de PvdA (54%) duidelijk boven het gemiddelde (36%) en de CHU (37%) iets daarboven. Dit is vooral veroorzaakt door hun zeer hoge percentage (69) in de jaren 1946–1952. Op het vlak van de cultuurpolitiek liggen de VVD en de ARP, die 28 resp. 26% van hun spanningsindicaties op dat terrein hebben, duidelijk boven het gemiddelde (19%); de KVP met slechts 7% duidelijk er onder. Opvallend is ten slotte het hoge percentage van de VVD (24%) in de sector diversen (gemiddeld 7%); dat betreft voor een belangrijk deel persoonlijke kwesties.

In tegenstelling tot een pressiegroep die zich vaak beperkt tot één of enkele beleidssectoren, zal een politieke partij er meestal naar streven met betrekking tot het hele overheidsbeleid een reeks van doelstellingen te formuleren en vervolgens te verwezenlijken.² Dat neemt niet weg dat een bepaalde beleidssector als integratiefactor vaak van groot belang is. De partijleden hebben elkaar primair gevonden in gemeenschappelijke doelstellingen op dat terrein. Wel zullen zij er steeds naar streven om ook op de andere terreinen tot een gemeenschappelijke beleidsbepaling te komen. Het is echter niet vanzelfsprekend dat dit op de andere terreinen evengoed zal lukken als op het eerste, het basisterrein.

Zeër schematiserend zou men wellicht kunnen stellen dat voor de grote confessionele partijen de cultuurpolitiek (schoolstrijd) het basisterrein is geweest en voor de grote niet-confessionele partijen de sociaal-economische politiek. We zouden dan dus moeten zien dat deze partijen op hun basisterrein aanzienlijk minder spanningsindicaties vertonen dan op de andere terreinen. En inderdaad hebben de PvdA en de VVD heel weinig spanningsindicaties op hun sociaal-economische basisterrein (8% tegen 21% gemiddeld). Evenzo heeft de KVP zeer weinig spanningsindicaties op het vlak van de cultuurpolitiek (7%). De CHU (17%) ligt hier iets onder het gemiddelde (19%), de ARP (26%) er echter duidelijk boven. De CHU en vooral de ARP vertonen dus een 'afwijkend' gedrag; op grond van bovenstaande hypothese hadden we voor hen juist een laag percentage verwacht.

Wellicht moet deze 'afwijking' bezien worden tegen de achtergrond van de aanmerkelijke verschuivingen in culturele opvattingen, die zich in de naoorlogse jaren in de kring der orthodoxe protestanten – en vooral bij de gereformeerden – hebben voorgedaan. Weliswaar zijn in deze periode ook in katholieke kring de culturele opvattingen aanzienlijk gewijzigd, maar deze verschuivingen droegen waarschijnlijk een meer collectief karakter, terwijl zij in orthodox-protestantse kring tot grotere onderlinge divergentie aanleiding gaven.

² Zie voor een uitvoeriger behandeling van deze tegenstelling het artikel van A. Hoogerwerf, 'Politieke functies van partijen en belangengroepen' in *Mens en Maatschappij* van 1961, pag. 415-422.

Ten slotte dient men te bedenken dat de basisterreinen van de betrokken vijf partijen mede van invloed zijn op de verdeling van het totaal der spanningsindicaties over de verschillende terreinen (tabel 2). Zo hangt het hoge percentage spanningsindicaties op het vlak der internationale politiek voor de partijen gezamenlijk (36%), ook samen met het feit dat geen der partijen de internationale politiek als basisterrein heeft.

SPANNINGEN ROND DE GRONDSLAG

Na dit globale overzicht van de spanningen in de vijf grotere partijen, is een meer gedetailleerde studie gemaakt van de spanningen in de KVP. Deze studie werd op 1 april 1968 afgesloten. Naast de reeds verzamelde gegevens uit *Keesings Historisch Archief* zijn daarbij ook andere publikaties (kamerstukken, partijuitgaven, notulen van partijraadsvergaderingen e.d.) als bronnenmateriaal gebruikt.³

De grondslag van een partij zou men kunnen omschrijven als de basis, de formule, waarop men zich heeft verenigd. Het is de centrale integratiefactor, het sociale cement van de organisatie. Bij een confessionele partij gaat het daarbij steeds om twee verschillende integratiefactoren, waartussen een spanningsverhouding kan bestaan, namelijk de levensbeschouwelijke beginselen en het politieke program. Een bepaalde sector van dat program (het basisterrein) die wellicht het beste aansluit bij de levensbeschouwelijke beginselen, kan daarbij een centrale plaats innemen. Bij vele confessionele partijen is er, wat de integratiefactoren betreft, een accentverschuiving van de levensbeschouwelijke beginselen naar de politieke doeleinden te constateren.⁴

Inzake de relatieve betekenis van de beide integratiefactoren, kan men namelijk de volgende vijf mogelijkheden onderscheiden, waarbij de eerste en de laatste een marginale plaats innemen.

1 De levensbeschouwing als enige integratiefactor.

Deze houding zal bij onbewuste, onpolitieke kiezers zijn voorgekomen.

2 De levensbeschouwing als primaire integratiefactor, het politiek program als secundaire integratiefactor.

Dit werd voorgestaan door de RKSP, het Bisschoppelijk Mandement

³ Ik wil hierbij gaarne de documentatiedienst van het partijbureau der KVP, inzonderheid de heren J. M. Hoonhout en Th. Westerwoudt, dank zeggen voor de hulp die zij mij hierbij verleend hebben. Zowel het documentatiemateriaal waarover ik door hun bemiddeling kon beschikken als de vele mondelinge toelichtingen en achtergrondinformaties die ik van hen kreeg, waren voor mij van grote waarde.

⁴ Zie hiervoor A. Hoogerwerf, *Protestantisme en Progressiviteit*, diss. 1964, pag. 218-219 en van dezelfde schrijver 'Depolitiseren en ontideologiseren' in *Acta Politica*, 1965/66, pag. 27-28.

van 1954 en de commissie-Van der Grinten.⁵

3 De levensbeschouwing en het politiek program als gelijkwaardige integratiefactoren.

Dit werd nagestreefd in de beginjaren van de KVP.

4 De levensbeschouwing als secundaire integratiefactor, het politiek program als primaire integratiefactor.

Dit is de visie van de huidige christen-democraten die het politiek program geïnspireerd zien door de christelijke levensovertuiging.

5 Het politiek program als enige integratiefactor.

Dit werd nagestreefd in de Nota van de 22⁶ en door het Democratisch Centrum Nederland (Dr. S. W. Couwenberg).

Ook de wijze waarop men in een confessionele partij de relatie legt tussen die beide integratiefactoren, kan zeer verschillend zijn. In het algemeen is er in de confessionele partijen de tendentie om deze relatie als minder direct te gaan zien. Men spreekt veel minder van een logisch kunnen afleiden van het program uit de beginselen en meer van een geïnspireerd zijn van het program door de levensovertuiging. Dat deze tendentie samenhangt met de eerdergenoemde betreffende de betekenisvermindering der levensbeschouwelijke uitgangspunten, is te begrijpen. Zou men beide integratiefactoren als van groot belang blijven beschouwen, maar tevens van mening zijn dat hun onderlinge relatie zeer vaag is, dan zou de partij op twee nagenoeg niet samenhangende integratiefactoren steunen en dus een zeer instabiel karakter krijgen.

Bij de vooroorlogse RKSP was het katholieke geloof de primaire integratiefactor. Men meende het politieke beleid daaruit min of meer langs logische weg te kunnen afleiden. Na de oorlog was er in katholieke kring veel verzet tegen de heroprichting van een katholieke partij. De nieuwe katholieke partij, die desondanks toch tot stand kwam, wilde zich dan ook duidelijk van de RKSP onderscheiden door program en beginselen op één lijn te plaatsen en de pretentie van katholieke eenheidspartij te laten vallen.

De Tweede-Kamerverkiezingen van 1952 maakten echter duidelijk dat de KVP, ondanks de steun van het Episcopaat, op een groeiend deel van de katholieke kiezers haar greep ging verliezen. De gedachte van de katholieke eenheidspartij werd daarom weer opgevat en door het

⁵ De commissie-Van der Grinten die op verzoek van het partijbestuur der KVP was ingesteld door het Centrum voor Staatskundige Vorming, bracht op 20 januari 1954 haar rapport uit onder de titel *Staatskundige eenheid der katholieke Nederlanders*.

⁶ Op 23 november 1966 publiceerde *Het Parool* een Nota van 22 vooraanstaande katholieken, opgesteld naar aanleiding van het rapport *Grondslag en karakter van de K.V.P.* (het zogenaamde structuurrapport). Mr. F. C. L. M. Crijns, Europees ambtenaar te Brussel, was de initiatiefnemer en eindredacteur van deze als intern bedoelde Nota.

Episcopaat op overduidelijke wijze ondersteunt (Bisschoppelijk Mandement 1954). Een kleine tien jaar bleek dit bruikbaar om de eenheid in de partij inzake het politieke beleid in redelijke mate te handhaven, om de breuk met de KNP te helen en een voortgaande afbrokkeling van de partij bij de stembus te voorkomen.

Beleidsconflicten waren echter niet uitgebleven. Vanwege het Indonesië-beleid trad in de veertiger jaren een deel van de rechtervleugel uit (Welter). Inzake het sociaal-economisch beleid was de rechtervleugel in het begin van de vijftiger jaren eveneens ontevreden (Duynstee—Steenberghe). In het begin van de zestiger jaren rebelleerde de linkervleugel tegen het Nieuw-Guineabeleid van partijgenoot Luns (Duynstee). En bij de kabinetsformatie van 1963 opponeerde de linkervleugel (de Volkskrant) tegen een keuze voor de VVD.

Het toenemende gevoel van mondigheid — zowel maatschappelijk als binnenkerkelijk — van het katholieke volksdeel en de klimaatsveranderingen binnen de Rooms-Katholieke Kerk, leidden in de zestiger jaren tot een verbleken van het Bisschoppelijk Mandement en een onbruikbaar worden van de gedachte der katholieke politieke eenheid. Een nieuwe basis voor de KVP werd nu nodig. Deze meende men — eerst de jongeren, later ook de partijleiding — te kunnen vinden in de CDU-gedachte, in de vorming van een interconfessionele programpartij. Bij de ARP en vooral bij de CHU voelde men daar voorlopig evenwel niets voor.

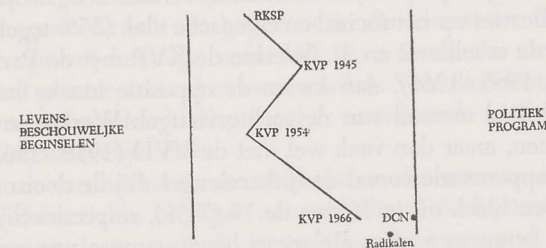
Een hoogtepunt bereikten deze conflicten in de jaren 1966—1968, zowel wat de levensbeschouwelijke partijbasis als wat het politieke beleid betrof. De val van het kabinet-Cals in oktober 1966 werkte hier als een katalysator. Op het vlak van de levensbeschouwelijke beginselen staan dan zij die loslating van de levensbeschouwelijke integratiefactor voorstaan, tegenover hen die de levensbeschouwing als secundaire integratiefactor willen handhaven (christelijk-geïnspireerde partijvorming). En op het vlak van het politieke beleid staan de voorstanders van een 'structuurhervormende, radicaal-voortstrevende' politiek, tegenover hen die een gematigd beleid van 'evenwichtige belangenbehartiging' nastreven.

Hiervan uitgaande zou men dus vier hoofdstromingen kunnen onderscheiden. In de eerste plaats zij die binnen een christelijk-geïnspireerde partij een 'evenwichtige belangenbehartiging' voorstaan. In de tweede plaats zij die in een totaal gedeconfessionaliseerde partij een 'evenwichtige belangenbehartiging' voorstaan. In de derde plaats zij die in een christelijk-geïnspireerde partij een 'radicaal-voortstrevende' politiek voorstaan. En in de vierde plaats zij die in een totaal gedeconfessionaliseerde partij een 'radicaal-voortstrevende' politiek voorstaan.

Gaan we vervolgens na of deze theoretisch gevonden stromingen zich ook in de praktijk voordoen, dan vinden we stroming 1 terug onder de

naam van christen-democraten. Stroming 2 manifesteert zich enerzijds in het Democratisch Centrum Nederland, maar anderzijds ook onder de jongeren en de intellectuelen in de KVP, voor wie de door de christen-democraten bepleite partijvorming op algemeen-christelijke grondslag, slechts een eerste stap is. Stroming 3 en 4 bleken gezamenlijk op te trekken onder de naam van radicalen of radicaal-voortstrevenden. Hun verdeeldheid over de gewenste basis van partijvorming wisten ze eerst naar de toekomst te verschuiven, door gezamenlijk de ontwikkelingen binnen de confessionele partijen te willen afwachten. Toen in februari 1968 een groot deel der radicalen uit de partij trad, bleek in hun geleiden stroming 4 (Aarden) te domineren boven stroming 3 (Bogaers). We zien dus dat de grondslag van de KVP in de hele periode 1945—1968 voortdurend in beweging was en tot tal van spanningen aanleiding gaf, welke ook thans nog niet tot een oplossing zijn gekomen. Dat de KVP van alle vijf de grotere partijen het hoogste percentage (24) spanningsindicaties betreffende de grondslag blijkt te hebben (zie tabel 3), behoeft ons dan ook niet te verwonderen. De verschuivingen in de relatieve betekenis van de beide integratiefactoren zijn in onderstaand figuurtje nog eens schematisch weergegeven.

Figuur 1
Relatieve betekenis der beide integratiefactoren in de tijd

SPANNINGEN OM DE SOCIAAL-ECONOMISCHE POLITIEK

Inzake het sociaal-economisch beleid kan men binnen de KVP — globaal genomen — twee vleugels onderscheiden. In het politieke spraakgebruik, waarbij wij ons hier zullen aansluiten, worden deze aangeduid als de linker- en de rechtervleugel. De linkervleugel pleit voor een vermindering van de welvaartsverschillen tussen de maatschappelijke groepen en ziet het ingrijpen van de overheid in de sociaal-economische verhoudingen (belastingprogressie, huurbeheersing, publieke voorzieningen) als een geëigend middel daartoe. Radicale, structurele hervormingen van de maatschappij acht zij wenselijk. In de politieke strijd staat zij dan ook meestal aan de zijde van de PvdA. De rechtervleugel verzet zich tegen

een nivellering der inkomens- en vermogensverschillen. Zij beklemtoont de betekenis van het particulier initiatief en wenst derhalve het ingrijpen van de overheid in de sociaal-economische verhoudingen beperkt te houden. In de bestaande sociaal-economische orde dienen slechts de oneffenheden te worden weggenomen, zodat een evenwichtige vooruitgang gewaarborgd is. Zij kiest dan ook meestal de zijde van de ARP (1945–1956) of de VVD (sinds 1952). Uiteraard is dit slechts een zeer schematiserende aanduiding van de opvattingen van beide vleugels.

Als *Katholieke Volkspartij* stelt de KVP zich ten doel de belangen van de verschillende maatschappelijke groepen te harmoniseren tot het algemeen belang. En hoewel deze gedachte door alle maatschappelijke groepen in de partij wel ongeveer wordt onderschreven, zijn zij het er lang niet altijd over eens, tot welke concrete resultaten die belangenharmonisering dient te leiden. De belangen van de eigen groep acht men daarin dan meestal te weinig verdisconteerd. De meningsverschillen betreffende het sociaal-economisch beleid blijken dan ook nauw samen te hangen met verschillen in maatschappelijke positie. De linkervleugel vindt haar aanhang vooral in de kring der werknemers, welke enigszins samenvalt met die der lagere-inkomensgroepen. De rechtervleugel vindt daarentegen haar aanhangers vooral in de kringen van de werkgevers en de zelfstandigen, welke enigszins samenvallen met die der hogere inkomensgroepen.

Van alle vijf de grotere partijen heeft de KVP het hoogste percentage spanningsindicaties op het sociaal-economische vlak (35% tegen 21% gemiddeld, zie de tabellen 2 en 3). Werkte de KVP met de PvdA samen (1946–1958, 1965–1966), dan kwam de oppositie inzake het sociaal-economisch beleid meestal van de rechtervleugel. Werkte ze niet met de PvdA samen, maar dan vaak wel met de VVD (1958–1965, 1966–heden), dan opponeerde vooral de linkervleugel. Bij de door ons onderzochte gevallen bleek dit in 10 van de 14 (71%), respectievelijk 15 van de 17 (88%) keren zo te zijn. Relatieve hoogtepunten van spanningen in verband met de sociaal-economische politiek waren de jaren 1951–1952, 1957–1958, 1962–1964 en 1966–heden. De laatste periode vormde duidelijk een absoluut hoogtepunt en liep uit op een scheuring in de partij.

Bij ons onderzoek kwamen we in totaal 19 gevallen van dissidentisme naar links tegen, waarvan 12 bij stemmingen in het parlement.⁷ Bij deze stemmingen waren 9 leden der Eerste-Kamerfractie en 19 leden der

⁷ Van de gevallen waarin de Eerste- of Tweede-Kamerfractie van de KVP verdeeld stemde, zijn slechts die vermeld die redelijkerwijze als indicaties van spanningen konden worden beschouwd. Stemmingen over onderwerpen van meer technisch-specialistische aard, waarbij de scheidslijnen vaak door de (grotere) partijen heenliepen, zoals bijvoorbeeld bij het wetsontwerp ziektekostenvoorziening ambtenaren op 29 februari 1968, zijn buiten beschouwing gelaten.

Tweede-Kamerfractie, in totaal 39 maal, als dissident betrokken. We kwamen 12 gevallen van dissidentisme naar rechts tegen, waarvan 8 bij stemmingen in het parlement. Bij deze stemmingen waren 11 leden der Eerste-Kamerfractie en 21 leden der Tweede-Kamerfractie, in totaal 41 maal, als dissident betrokken. Vier leden van de Tweede-Kamerfractie, Mr. E. G. M. Roolvink, B. A. A. Engelbertink, B. J. van Buel en Mr. G. A. A. M. Boot, waren zowel dissident naar links als naar rechts. Verdere 'overlappingsen' kwamen niet voor. Dissidentisme is in dit artikel steeds: afwijken van de meerderheid van de fractie, en niet: opponeren tegen een voorstel of een andere daad van de regering, waarin voor de KVP steeds geestverwanten zitting hebben.

Bezien we vervolgens in hoeverre het eerder aangeduide verband tussen de sociaal-economische opvattingen en de sociale positie, statistisch aantoonbaar is. We vinden dan dat van de 38 gevallen waarin bij een parlementaire stemming de fractie-eenheid naar links doorbroken werd, 60% een positieve samenhang met de sociale positie der dissidenten vertoonde, 3% een negatieve, terwijl in 37% der gevallen geen samenhang aanwezig scheen of deze zich aan de beoordeling onttrok. Van de 41 gevallen waarin bij een parlementaire stemming de fractie-eenheid naar rechts doorbroken werd, vertoonde 66% een positieve samenhang met de sociale positie, 5% een negatieve samenhang, terwijl in 29% der gevallen geen samenhang aanwezig scheen of deze zich aan de beoordeling onttrok. Voor het bepalen van de sociale positie der dissidenten is gebruik gemaakt van de gegevens in *Parlement en Kiezer*.⁸ Deze gegevens zijn vrij beknopt, zodat ook deze resultaten met het nodige voorbehoud geïnterpreteerd moeten worden. Vele dissidenten konden in dit opzicht niet worden 'thuisgebracht', waardoor de restgroep vrij groot was (37 respectievelijk 29%).

Gaan we uit van het totale aantal personen dat van een afwijking van de partij- of fractielijn blijk gaf, onverschillig of dit bij een stemming in het parlement plaats vond of niet en ongeacht het aantal malen dat dit bij hen openbaar kwam, dan krijgen we het volgende resultaat. Van de 41 dissidenten naar links vertoonde 44% een positieve samenhang met hun maatschappelijke positie, 5% een negatieve, terwijl in 51% der gevallen geen samenhang aanwezig scheen, of deze zich aan de beoordeling onttrok. Van de 36 dissidenten naar rechts vertoonde 58% een positieve samenhang met hun maatschappelijke positie, 6% een negatieve samenhang, terwijl in 36% der gevallen geen samenhang aanwezig scheen, of deze zich aan de beoordeling onttrok. Bij beide benaderingswijzen vinden we dus dat van de dissidenten naar rechts een hoger percentage een positieve samenhang met hun maatschappelijke positie vertoont dan van

⁸ Daarbij is met name gelet op het beroep of voormalige beroep van de betrokkenen en hun eventuele functies in maatschappelijke organisaties.

de dissidenten naar links. Van de niet-parlementariërs is getracht de maatschappelijke achtergrond te bepalen aan de hand van gegevens uit de dagbladpers.

SPANNINGEN OM DE INTERNATIONALE POLITIEK

Op het vlak van de internationale politiek waren — zeer schematiserend gesteld — de tegenstellingen die tussen de 'nationalisten' en 'internationalisten'. De eersten nemen — globaal gezien — hun uitgangspunt in de rechten van eigen land en volk. De handhaving van de eenheid van het Koninkrijk, de verdediging van de nationale eer en de verbondenheid met stamverwante volksdelen in het buitenland, zijn voor hen van centrale betekenis. De 'internationalisten' nemen — in het algemeen — hun uitgangspunt in de verhoudingen op wereldniveau. De betekenis van de Verenigde Naties, van de internationale publieke opinie en van de groei van een politieke wereldorde, wordt door hen hoog aangeslagen. In het politieke spraakgebruik — waarbij wij ons hier zullen aansluiten — worden deze stromingen ook wel aangeduid met de termen 'rechts' respectievelijk 'links'. Daarbij moet men wel bedenken dat rechts en links in de internationale politiek beslist niet hoeven samen te vallen met rechts en links op het sociaal-economisch vlak. Zo was Prof. Mr. F. J. F. M. Duynstee op het sociaal-economisch vlak (1951/52) woordvoerder van de rechtervleugel, maar in de Nieuw-Guineakwestie (1961/62) woordvoerder der linkervleugel. Maatschappelijk gezien zijn de beide stromingen op het vlak van de internationale politiek weinig homogeen. Van de twee belangrijkste controversen in onze naoorlogse internationale politiek — de soevereiniteitsoverdracht van Indonesië en die van Westelijk Nieuw-Guinea — heeft ook de KVP haar deel gehad. De eerste leidde zelfs tot een scheuring in de partij (1947), die echter nadat de controversen haar actualiteit verloren had, weer werd geheeld (1955). Bij de Indonesische kwestie kwam de oppositie tegen het partijbeleid voornamelijk van de 'nationalisten', bij de Nieuw-Guineakwestie van de 'internationalisten'. Ook dit is wellicht een indicatie dat de KVP in de loop der jaren een verschuiving naar rechts onderging. De partij stond homogeen achter de samenwerking in NAVO-verband en de daardoor vereiste bewapeningsinspanning. Alleen aan het einde van onze periode gaan de KVP-radicalen erop aandringen de ontwikkelingshulp prioriteit te geven boven de defensie.

Bij het onderzoek kwamen we in totaal 10 gevallen van dissidentisme naar links tegen, waarvan 4 bij stemmingen in het parlement. Bij deze vier stemmingen waren 3 leden der Eerste-Kamerfractie en 6 leden der Tweede-Kamerfractie, in totaal 12 maal, als dissident betrokken. Evenzo kwamen we in totaal 10 gevallen van dissidentisme naar rechts tegen, waarvan 5 bij stemmingen in het parlement. Hierbij waren 1 lid der

Eerste-Kamerfractie en 4 leden der Tweede-Kamerfractie, in totaal 7 maal, als dissident betrokken. Het Kamerlid Jhr. Mr. G. A. M. J. Ruijs de Beerenbrouck vertoonde zowel dissidentisme naar rechts als naar links.

DIVERSE SPANNINGSGBIEDEN

Op het vlak van de cultuurpolitiek kenmerkte de KVP zich — blijkens de tabellen 2 en 3 — door een zeer laag percentage spanningsindicaties (7% tegen 19% gemiddeld). Als de centrale dimensie waarlangs zich hier de scheiding der geesten manifesteert, kan men wellicht het beste de tegenstelling tussen 'openheid' en 'geslotenheid' beschouwen. De controversen in deze beleidssector betroffen een aantal weinig samenhangende kwesties als het omroepbestel, het gratiebeleid, de positie van de gehuwde vrouw, de verhouding van kerk en Humanistisch Verbond, enz.

Dissidentisme naar de zijde van de openheid kwam bij stemmingen in het parlement 8 maal voor. Hierbij waren 10 leden van de Eerste-Kamerfractie en 31 leden van de Tweede-Kamerfractie, in totaal 52 maal, betrokken. Dissidentisme naar de zijde van de geslotenheid kwam bij stemmingen in het parlement 2 maal voor. Hierbij waren 1 lid van de Eerste-Kamerfractie en 1 lid van de Tweede-Kamerfractie, in totaal 2 maal, betrokken. Eén lid van de Tweede-Kamerfractie, Dr. L. G. Kortenhorst, was zowel dissident naar de zijde van de openheid, als naar die van de geslotenheid. Verdere 'overlappingsen' kwamen niet voor, hetgeen natuurlijk ook samenhangt met het feit dat bijna alle gevallen van dissidentisme plaats hadden naar de zijde van de openheid. Bij verscheidene van deze stemmingen was het aantal dissidenten opvallend hoog. Inzake de staatsrechtelijke en bestuurlijke problematiek waren er in de KVP, evenals in de andere partijen, slechts weinig spanningsindicaties te signaleren. In totaal kwamen we er 5 tegen, waarvan 4 bij stemmingen in het parlement. Hierbij waren 3 Eerste-Kamerleden en 26 Tweede-Kamerleden, in totaal 30 maal, als dissident betrokken.

KWANTITATIEF OVERZICHT

Vergelijken we nu de aldus langs verschillende wegen gevonden aantallen spanningsindicaties in de onderscheiden beleidssectoren met elkaar en met de gegevens uit tabel 3, dan krijgen we het volgende beeld.

De benadering vanuit *Keesings Historisch Archief* (kolom F) en die waarbij de gegevens van *Keesings Historisch Archief* uit andere bronnen werden aangevuld (kolom A) blijken ongeveer dezelfde verdeling der spanningsindicaties over de verschillende beleidssectoren op te leveren.⁹

⁹ Hierbij dient men te bedenken dat de gegevens van kolom A een iets ruimere periode omvatten dan die van kolom F. De gegevens van kolom A hebben

Tabel 4
Spanningsindicaties naar terrein en benaderingswijze

	A	B	C	D	E	F
	aantal gevallen	waarvan parlement	leden EK	leden TK	aantal malen betrokken	volgens tabel 3
soc.-econ. pol.	31 = 47%	20 = 47%	20	36	79 = 43%	23 = 47%
internat. pol.	20 = 30%	9 = 21%	4	10	19 = 10%	17 = 35%
cultuurpol.	10 = 15%	10 = 23%	11	31	54 = 30%	5 = 10%
staatsstr.	5 = 8%	4 = 9%	3	26	30 = 17%	4 = 8%
totaal	66 = 100%	43 = 100%	38	103	182 = 100%	49 = 100%

Bij een vergelijking van alle gegevens (kolom A) met de louter parlementaire (kolom B), blijken onder de laatstgenoemde de cultuurpolitieke spanningsindicaties aanzienlijk sterker vertegenwoordigd te zijn en die op het vlak van de internationale politiek aanzienlijk zwakker. Deze ondervertegenwoordiging van de spanningsindicaties betreffende de internationale politiek in kolom B, zou mogelijk voor een deel verklaard kunnen worden uit het feit dat van het totaal der parlementaire stemmingen (over wetsontwerpen bijvoorbeeld) relatief weinig de internationale politiek betroffen. Indien dit juist is, dan zouden in de tabellen 2 en 3 en kolom A van tabel 4, de spanningsindicaties betreffende de internationale politiek een systematische vertekening naar beneden vertonen, ten gevolge van het feit dat het basismateriaal vrij veel parlementaire stemmingen omvat.

Zoals op grond van de betekenis van de Tweede Kamer in ons staatsbestel te verwachten was, zijn onder de parlementsleden die één of meerdere malen van hun dissidentisme blijk gaven, de Tweede-Kamerleden duidelijk oververtegenwoordigd (kolom C en D). De omvang van het dissidentisme in de verschillende beleidssectoren, die gevonden wordt door de cijfers van kolom E te delen door die van kolom B, blijkt ook aanzienlijk uiteen te lopen. Bij de sociaal-economische politiek zijn er gemiddeld 4 dissidenten, bij de internationale politiek 2, bij de cultuurpolitiek $5\frac{1}{2}$ en bij de staatsstructuur $7\frac{1}{2}$. Men moet echter zeer voorzichtig zijn om deze gegevens te hanteren als een maatstaf voor de intensiteit der spanningen (een onderwerp dat in dit artikel verder niet aan de orde komt). Het zou veeleer wel eens zo kunnen zijn, dat ondanks deze cijfers, de spanningen op het terrein van de cultuurpolitiek of de staatsstructuur veel minder intens zijn, daar deze gebieden minder in het centrum van de politieke strijd liggen en er daarom minder pressie op de fractieleden zal worden uitgeoefend om bij de stemmingen één

betrekking op de periode tussen 1 mei 1945 en 1 april 1968, die van kolom F op de periode tussen 1 januari 1946 en 1 januari 1967.

lijn te trekken. Dissidentisme van één fractielid in de zozeer gevoelige sociaal-economische of internationaal-politieke sector, zou daarom wel eens op een meer intense spanning kunnen wijzen dan dissidentisme van vijf leden op het vlak van de staatsstructuur.

SAMENHANGENDE ONTWIKKELINGEN

Alle Nederlandse partijen dragen het karakter van minderheidspartijen. Willen zij aan de regering deelnemen, dan moeten zij met andere partijen gaan samenwerken. In het algemeen gesproken, was in de naoorlogse jaren de rol van regeringspartij aantrekkelijker dan die van oppositiepartij. Alle vijf de potentiële regeringspartijen stonden daarom meestal te dringen om in de regering te worden opgenomen. Daar er sinds 1918 zonder de medewerking van de RKSP/KVP geen duurzaam kabinet kon worden gevormd, nam deze partij bij de partnerkeuze rond de kabinetsformatie een zeer centrale plaats in. Dit zou haar een bijzonder sterke positie in het politieke krachtenveld hebben gegeven, ware het niet dat deze partnerkeuze binnen de KVP in toenemende mate aanzienlijke spanningen te weeg bracht.

Vóór de oorlog stond de RKSP op het standpunt dat alleen in de 'uiterste noodzaak' samenwerking met de SDAP kon plaats hebben. Zodoende waren de protestants-christelijke partijen, eventueel aangevuld met de VDB en de Vrijheidsbond, voor haar de aangewezen coalitiepartners. Door de verschuiving naar rechts van de SDAP/PvdA en de verschuiving naar links van de RKSP/KVP verloor de gedachte van de uiterste noodzaak echter sinds het einde van de dertiger jaren haar betekenis. Nu kon de RKSP/KVP bij de kabinetsformatie twee richtingen uit. Zij kon haar kabinetspartner(s) kiezen ter linkerzijde (SDAP/PvdA) of ter rechterzijde (CHU, ARP en PvdV/VVD).

Door echter te streven naar de vorming van een brede-basis-kabinet heeft de KVP — vooral onder aanvoering van Prof. Romme — tot in de zestiger jaren getracht de spanningen te neutraliseren, die dit proces van partnerkeuze onvermijdelijk in de partij zouden oproepen. Bij een brede-basis-kabinet behoefde men immers niet te kiezen tussen een exclusieve samenwerking met partijen links of met partijen rechts van de KVP. Daar de KVP zelf — maatschappelijk gezien — ook een partij op brede basis was, leek een dergelijke kabinetsformatie op brede basis het meest geschikt om de eensgezindheid in de partij te bewaren. Zij werd ook ideologisch gefundeerd vanuit de saamhorigheidsgedachte.

De KVP was in 1946 begonnen met een exclusieve regeringssamenwerking naar links. Daarom kwam in de beginperiode de kritiek op de brede-basis-gedachte van de linkervleugel der partij (Prof. Dr. J. Ver-aart e.a.). De brede-basis-politiek hield toen immers in: het binnen de regering halen van rechtse groepen (CHU en VVD). In latere jaren

kwam de kritiek van rechts (Prof. Mr. F. J. F. M. Duynstee e.a.), daar de brede-basis-politiek toen met name impliceerde: het binnen de regering houden van de PvdA.

Sinds het eind van de vijftiger jaren blijkt de brede-basis-tactiek niet meer bruikbaar te zijn. De relatie tot de ARP en de CHU is dan zodanig, dat de samenwerking met hen in regeringsverband, voorop is komen te staan. En de beide potentiële regeringspartijen die dan links en rechts van het blok der confessionele partijen zijn overgebleven, namelijk de PvdA en de VVD, weigeren dan om samen in één kabinet zitting te nemen. Er moet dus tussen hen een keuze worden gemaakt en het doen daarvan veroorzaakt dan in de KVP aanzienlijke spanningen die, tezamen met andere factoren, leiden tot een afsplitsing van een deel der linkervleugel in 1968.

Naast deze verschuivingen in de Nederlandse politieke verhoudingen zijn hier met name ook de ontwikkelingen binnen de Rooms-Katholieke Kerk en die in de Nederlandse maatschappelijke structuur van belang, waarop thans echter slechts zeer summier kan worden ingegaan. In de zestiger jaren gingen de richtlijnen en sancties van het Mandement snel verbleken. Enerzijds weigerden de rooms-katholieken zich langer door hun kerk te laten voorschrijven hoe hun politieke keuze moest zijn, anderzijds was men in rooms-katholieke kring tot de conclusie gekomen dat de relatie tussen godsdienst en politiek program toch veel vager was dan men vroeger had gedacht.

Vóór 1940 bestonden er diepgaande verschillen in mentaliteit en gedragspatroon tussen de klassebewuste arbeiders, de rooms-katholieken, de orthodoxe protestanten en de liberale burgerij. Elke groep had op allerlei terrein en dus ook in de politiek haar eigen organisaties. Hun geestelijke achtergrond verschilde zozeer, dat een gelovig katholiek zich bij de SDAP maar moeilijk thuis kon voelen. Die verschillen tussen de grote levensbeschouwelijke groepen zijn thans aanzienlijk verminderd, al zullen de restanten daarvan nog wel geruime tijd blijven nawerken. Deze onderlinge integratie der levensbeschouwelijke groepen gaat gepaard met een toenemende differentiatie, zowel cultureel als sociaal, binnen elk der groepen.

Voor de spanningen binnen de KVP betekenden deze ontwikkelingen dat de betekenis van de levensbeschouwelijke integratiefactor én in de theoretische bezinning van het partijkader én voor het besef van de grote massa der kiezers, aanzienlijk verminderde. De partij moest nu meer dan vroeger gaan steunen op het politiek program als integrerende kracht. Ook vroeger waren er diepgaande spanningen inzake het politieke beleid geweest, maar die werden toen steeds door de kracht van de andere integratiefactor ingeperkt. Nu het politiek program de voor naamste of voor sommigen zelfs de enige integratiefactor was geworden, stond of viel de partij welhaast met haar eensgezindheid inzake het

politieke beleid. En dat terwijl de toenemende differentiatie binnen de katholieke bevolkingsgroep juist een grotere divergentie van politieke opvattingen bevorderde.

SLOTOPMERKINGEN

De factoren waardoor men binnen een partij tot het nastreven van verschillende doeleinden komt, kunnen van zeer verschillende aard zijn. Enigszins schematiserend zou men ze wellicht in drie categorieën kunnen indelen. Verschil in doelstellingen kan verklaard worden uit een verschil in sociale structuur, een verschil in cultuur of een verschil in persoonlijkheid.

De sociaal-structurele factor in de partijspanningen leent zich wellicht nog het beste voor bestudering. Vooral op het vlak van de sociaal-economische politiek is er vaak een duidelijke relatie tussen de maatschappelijke positie en de politieke doelstellingen te constateren. Met name binnen de confessionele partijen vormt het onderscheid tussen werknemers en werkgevers plus zelfstandigen een permanente bron van spanningen.

De culturele factor laat zich wat moeilijker analyseren. Op het vlak van de cultuurpolitiek en dat van de internationale politiek is zij wellicht wat meer relevant dan op dat van de sociaal-economische politiek. Voorheen gaf de kerkelijke richting waartoe men behoorde, wat meer indicaties voor de culturele opvattingen dan thans. Maar ook toen had men bij een partij als de RKSP aan de gegevens betreffende het kerkgenootschap weinig voor het verklaren der partijspanningen.

De persoonlijkheidsfactor is als verklarende factor helemaal moeilijk te hanteren. Betrouwbare gegevens over de persoonlijkheidskenmerken zijn zeer schaars. Toch is de persoonlijkheidsstructuur ongetwijfeld belangrijk om de achtergronden van iemands doelstellingen, ook in het verband van een politieke partij, te kunnen doorgronden. Maar alleen een uitvoerige sociaal-psychologische studie zou de betekenis van deze verklaringsfactor voldoende aan het licht kunnen brengen. Slechts de gegevens over de leeftijd zijn vrij gemakkelijk te verkrijgen, zodat altijd wel kan worden vastgesteld of bepaalde partijspanningen mede de vorm van een generatieconflict hebben aangenomen.

We moeten derhalve concluderen dat in deze studie het probleem van de spanningen in de KVP bepaald niet uitputtend is behandeld, maar dat er in tegendeel vele (nieuwe) vragen zijn open gebleven.